
Recuperări

CZU: 811.135.1`373

Ion Evtuşenco**(24.02.1917, Izmail, Ucraina –
† Sankt Petersburg, Federația Rusă)**

Studii liceale în orașul Izmail, Ucraina; absolvent al Institutului Pedagogic din Chișinău, specialitatea *Limba și literatura română* (1953), după trei ani de studii la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Angajat al Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți din 1958: lector universitar, lector superior universitar, conferențiar universitar la Catedra de limba și literatura română. Prorector pentru activitatea didactică și științifică (1959-1960), decan al Facultății de Filologie (1960), șef al Catedrei de limba și literatura română (1960-1962; 1969-1971; 1973-1974). Cursuri ținute: *Literatura română din secolul XIX*, *Stilistica limbii române*, *Fonetica*, *Lexicologia*, *Gramatica istorică*, *Istoria limbii române literare*.

***Lexicologia: noțiuni introductive*¹**

Vocabularul sau *lexicul* cuprinde toate cuvintele și îmbinările stabile, folosite de un popor la o anumită epocă de dezvoltare. *Vocabularul* este studiat de câteva discipline (lexicologia, lexicografia, semantica, frazeologia, etimologia), considerate drept capitole ale unei discipline mai cuprinzătoare, ce studiază toate problemele vocabularului – *lexicologia* în sens larg. Interpretată astfel, lexicologia (*lexis* „cuvânt”, *logos* „cuvânt, știință”) este disciplina lingvistică, care studiază următoarele probleme, legate de vocabular:

- *structura generală* a vocabularului, adică unitățile ce alcătuiesc vocabularul, relațiile dintre aceste unități, ierarhia lor;
- *microstructura lexicală*, adică structura cuvintelor, forma și conținutul lor, tipurile de cuvinte;
- *macrostructura lexicală*, adică grupările de cuvinte, determinate de specificul memoriei umane (cîmpurile lexicale) și grupările de cuvinte, determinate de diverși factori sociali (straturile lexicale);
- *mijloacele de îmbogățire* și perfecționare a vocabularului;
- *sensurile cuvintelor* și evoluția acestor sensuri;
- *grupările stabile de cuvinte* (frazeologisme), adică echivalentele analitice ale cuvintelor obișnuite;
- *originea istorică* a cuvintelor și evoluția cuvintelor atît în planul formei, cît și al conținutului;

¹Text reproduș după: Evtuşenco, I.; Matcovschi, I.; Belinschi, E., *Limba moldovenească: fonetica, lexicologia, morfologia, sintaxa*. Manual pentru studenții de la facultățile de pedagogie și psihologie preșcolară ale institutelor pedagogice, Chișinău, Editura Lumina, 1986, p. 55-65.

-
- *sistematizarea cuvintelor* în dicționare și lexicoane cu scopuri teoretice (studierea lor sistemică), cât și practice (traducerea, informația științifică etc.).

Microstructura lexicală (cuvîntul). Ca și învelișul sonor al limbii, *vocabularul* are o structură specifică, mult mai complexă decît cea sonoră. Unitatea de bază a vocabularului este *cuvîntul*, un ansamblu de foneme, ce exprimă un sens (sensuri) și are o valoare gramaticală. Spre deosebire de cuvînt, *lexemul* desemnează complexul sonor, care exprimă un sens (sensuri), fără referire la valoarea lor gramaticală. De exemplu, lexemul *măr* este un complex sonor monosilabic (constituit dintr-un centru vocalic și două consoane, grupate în jurul acestui centru), care exprimă sensul de bază „pom fructifer din familia rozaceelor, cultivat pentru fructele lui comestibile, foarte gustoase și folositoare” etc., pe cînd cuvîntul *măr* mai presupune și aprecierea acestui complex sonor (*m-ă-r*) din punct de vedere gramatical (subst. comun, gen. masc., decl. întîia, forma nehotărîtă., numărul sing., caz. N. etc.).

Cuvîntul este o unitate lingvistică biplană, ce constă dintr-o formă și un anumit conținut, legate între ele în mod dialectic: forma nu poate exista fără conținut, și nici conținutul nu poate fi exprimat fără o formă corespunzătoare. Forma cuvîntului are o structură dublă: *sonoră* și *morfematică*, care în urma dezvoltării îndelungate a limbilor, nu se mai suprapun.

Prin *forma sonoră* a cuvîntului (semnificant) înțelegem complexul sonor, din care constă cuvîntul, și anume:

- cantitatea fonemelor componente (trei foneme în cuvîntul *m-ă-r*);
- calitatea fonemelor (o vocală + două consoane în cuvîntul *măr*);
- topica (ordinea așezării) fonemelor: din aceeași cantitate și calitate de foneme se pot construi cuvinte diferite, dacă este schimbată topica fonemelor: *car – arc – rac – cra!* etc.;
- accentuarea: accentul poate diferenția cuvintele (*éra* și *erá* sunt cuvinte diferite, deși constau din aceleași foneme).

Din punct de vedere morfologic, cuvintele în română constau din morfeme: *prefixe, rădăcini, postfixe (sufixe și dezinențe)*. Cuvintele simple (nederivate sau primare) constau numai din rădăcină, la care poate fi atașată desinența: *bun, ap-ă, cer-ul*. Cuvintele derivate, pe lîngă rădăcină, mai au prefixe și sufixe: *pădur-ar, îm-pă-dur-it-ă, re-vin, în-flor-ir-e* etc. Cuvintele compuse constau din două sau mai multe rădăcini: *primă-vară, tri-foi, unt-de-lemn, un-spre-zece* ș.a.

Structura conținutului cuvîntului (a semnificatului) este și ea complexă, fiind alcătuită din:

- sensuri *lexicale*, ce oglindesc reprezentările noastre despre realitate: la majoritatea cuvintelor se deosebește un sens de bază și sensuri de context;
- sensuri *gramaticale*, mult mai abstracte, ce oglindesc valoarea gramaticală și locul cuvîntului în sistemul limbii;
- diferite *valori afective* și *sociale* ale cuvîntului: valorile afective exprimă atitudinea *apreciativă* sau *depreciativă* a vorbitorilor față de realitatea denumită

de cuvinte, diferite emoții ale acestora (comparați: *copil, copilaș, odor și fînc*); valorile sociale, oglindesc atitudinea claselor sociale față de noțiunea exprimată de cuvînt.

Din punctul de vedere al conținutului lexical, cuvintele din vocabular sînt clasificate în:

- cuvinte *autonome*, cu sens deplin (autosemantice), care denumesc și exprimă noțiuni (substantive, adjective, verbe, adverbe);
- cuvinte *auxiliare* (unelte gramaticale), care exprimă raporturile dintre cuvintele autonome, servesc la legătura lor sau pentru a le determina mai precis (prepoziții, conjuncții, articole, unele particulare).
- cuvinte *afective* sau cuvinte-propoziții: interjecțiile, care exprimă variate afecte, stări sufletești, fiind echivalente, prin sensul și valoarea lor, cu propoziții întregi.

O situație specială o au *pronomenele și numeralele*, care dezvoltă sensuri depline numai în context: ele se mai numesc și cuvinte *substitute*.

Funcțiile cuvintelor. În genere, cuvintele pot îndeplini trei funcții: nominativă, logică, afectivă.

Funcția *nominativă*. Este evident că majoritatea cuvintelor denumesc obiecte din realitate: cînd spunem *dă-mi cartea*, ne referim la un anumit obiect (*această carte*), pe care-l evidențiem dintre celelalte; funcția nominativă o îndeplinesc prin excelență substantivele proprii; uneltele gramaticale nu pot îndeplini funcții nominative.

Funcția *logică* este funcția principală a cuvintelor autonome: cuvintele oferă posibilitatea de a grupa sub o denumire toate obiectele de același fel, o clasă întregă de obiecte: cînd spunem *cartea este prietenul omului*, ne referim la toate cărțile, la clasa de obiecte, numite *cărți*; în felul acesta cuvintele încununează efortul de generalizare și de abstractizare a gândirii omenești. În tendința de a cunoaște mai profund și mai sistematic obiectele din realitatea înconjurătoare, omul a grupat cuvintele în clase de obiecte (numite în logică noțiuni) pe baza calităților lor esențiale, neglijînd deosebirile individuale, neesențiale. Cuvîntul și noțiunea constituie o unitate strînsă, dar dialectică. Nu putem identifica cuvîntul cu noțiunea denumită de acest cuvînt: aceeași noțiune poate fi exprimată prin două sau mai multe cuvinte, diferite ca formă (sinonime): *cosmonaut, astronaut, omăt, zăpadă, nea* ș.a. Aceași noțiune poate fi exprimată nu numai printr-un singur cuvînt, dar și prin îmbinări de cuvinte: *a se sfătui – a sta la sfat, a pune țara la cale* etc. Același complex sonor poate denumi noțiuni diferite: *mare* „spațiu întins de apă sărată de pe suprafața globului pămîntesc” / *mare* „care întrece limita unor dimensiuni mijlocii”; *liliac* „arbust ornamental, caracteristic prin florile sale mărunte, colorate în diferite nuanțe de violet, grupate în formă de ciorchine” / *liliac* „mamifer nocturn, asemănător cu un șoarece, dar avînd aripi formate dintr-o membrană tegumentară”. Aceași noțiune este denumită, de obicei, diferit în limbi diferite: rom. *ghiocel*, rus. *подснежник*, fr. *percé-neige* etc. Noțiunea poate fi exprimată numai prin intermediul unui cuvînt sau grup de cuvinte, nu însă și invers: cuvintele auxiliare, de pildă, nu exprimă noțiuni.

.....
Funcția *afectivă*. Pe lângă exprimarea unor sensuri logice și gramaticale, cuvintele mai pot îndeplini și funcții expresive, redând diferite atitudini și sentimente umane; funcția aceasta se evidențiază clar la interjecții (cuvinte afective), ale căror sens și valoare este determinată atât de contextul lingvistic, în care sunt plasate, cât și de contextul extralingvistic (condițiile situației de comunicare).

Cîmpurile lexicale. Limba este strîns legată de gândire și se dezvoltă paralel cu aceasta. Faptul acesta influențează și modul în care sînt înregistrate și grupate cuvintele în memorie, conștiința noastră, în genere. Cuvintele din vocabular, pe măsură ce se dezvoltă copilul, apoi adolescentul etc., se înregistrează în creierul omenesc în grupuri, care au fost numite *cîmpuri lexicale* (semantice, noționale etc.). În jurul unui cuvînt, denumind o noțiune-cheie, o noțiune mai importantă, se grupează toate cuvintele legate, într-un fel sau altul, de noțiunea și cuvîntul respectiv; se formează astfel „un cîmp” de cuvinte legate pe baza unor asociații: asemănare după sens (sinonime, metafore), asemănare după forma sonoră (omonime, paronime), după sens și structura morfematică (familii de cuvinte); asociația poate fi bazată pe contrast (antonime), pe contiguitate, adică vecinătate în timp și spațiu (metonime) ș.a. Într-un cîmp semantic, cuvîntul e înregistrat cu toate formele sale flexionare și derivative. Aceste forme constituie *paradigmele* unei părți de vorbire; de exemplu, toate formele de caz, număr, formă hotărîită și nehotărîită a unui substantiv, mai bine zis, a unui tip de substantive (de declinarea întîia, a doua sau a treia) reprezintă *paradigmele* substantivului respectiv. Gruparea cuvintelor în cîmpuri lexicale este importantă nu numai pentru memorizarea și sistematizarea acestora, dar și pentru procesul de rememorizare, aducere-aminte a cuvintelor în timpul comunicării.

Spre deosebire de legăturile paradigmatică (sau stelare), care sînt independente de timp și spațiu (formele paradigmatică coexistă concomitent în memoria noastră, de unde le selectăm după necesitate), în procesul vorbirii între cuvinte apar legături numite *sintagmatice* (sau liniare: cuvintele sînt aranjate într-o ordine liniară, unul după altul). Legăturile sintagmatice dintre cuvinte sînt importante, deoarece sensul unui cuvînt este influențat de legăturile lui cu sensurile cuvintelor învecinate: *ușă deschisă* „neîncluiată sau cu batantele date în lături” / *scrisoare deschisă* „cu plicul neîncluiat sau o adresare către cineva, publicată în presă” / *inimă deschisă* „om sincer, primitor etc.” / *mințe deschise* „om cu păreri largi, progresiste” / *cu pieptul deschis* „fără teamă” / *rană deschisă* „nevindecată” / *port deschis* „în care pot intra navele din orice țară” etc.

Straturile lexicale. Gruparea cuvintelor din vocabularul unei limbi este determinată nu numai de specificul anatomiei și fiziologiei sistemului nervos al omului, dar și de alte condiții sociale obiective: teritoriul locuit de un popor, dezvoltarea lui istorică, provenirea lui, contactele pe care le-a avut cu alte popoare, domeniile utilizării limbii etc. Aceste condiții obiective determină formarea în interiorul unei limbi unice a unor grupări, pe care lexicologii le-au denumit *straturi lexicale*: regionalisme, arhaisme și neologisme, dialecte sociale, *straturi* etimologice, stiluri funcționale.

.....
Regionalismele (sau *dialectismele*). Pe fundalul cuvintelor de întrebuințare generală, folosite pe întregul teritoriu, locuit de un popor, se evidențiază grupuri de cuvinte și expresii, folosite numai pe o parte din teritoriu: acestea sînt *regionalismele*, numite și *dialectisme*. Ele s-au format în trecut, cînd contactele dintre diferitele regiuni ale țării erau slabe. În prezent, deosebirile regionale, sub presiunea unificatoare a limbii literare, se șterg. Regionalismele sînt sinonime față de cuvintele respective de întrebuințare generală: *arină* (*anină*) = *nisip*, *a dobzela* = *a bate tare*, *dugliš* = *leneș*.

Ținînd seama de vîrsta cuvintelor și de frecvența folosirii lor, deosebim o *rezervă activă* de cuvinte, întrebuințate des în vorbirea contemporană, și o *rezervă pasivă* de cuvinte, folosite mai puțin frecvent de vorbitorii contemporani. Din rezerva pasivă fac parte două categorii de cuvinte: cuvinte învechite sau *arhaisme* și cuvinte noi, care nu s-au generalizat încă – *neologismele*.

Arhaismele (de la cuv. grec. *archaios* „vechi”), după cauzele care duc la arhaizarea lor, se clasifică în *istorisme* și *arhaisme propriu-zise*. *Istorismele* sînt cuvinte vechi, ieșite din uz, deoarece realitățile desemnate de ele au dispărut din viața societății; acestea pot fi denumiri de: arme vechi (*flintă* „pușcă cu țeavă lungă, cu fitil și cu cremene”; *iatagan* „sabie încovoiată, cu două tăișuri, pe care o foloseau turcii în luptă” ș.a.), ranguri boierești (*logofăt*, *stolnic*, *hatman* etc.), realități vechi (*iobăgie*, *haraci* „tribut anual, plătit turcilor din țările ocupate”; *hatișerif* „ordin al sultanului către domni, purtînd autograful sultanului”, *mazil* „boierinaș”, *a mazili* „a scoate din domnie, din dregătorie”) etc. *Arhaismele propriu-zise* sînt cuvinte vechi, care au fost treptat înlocuite prin sinonimele lor mai noi (*leat* = *an*, *văleatul* = *în anul*, *meseță* = *lună*, *feredeu* = *baie*, *nacașa* = *capriciu*, *toană* ș.a.). Fenomenul înlocuirii unor cuvinte prin sinonime noi poate fi izolat, dar în cele mai multe cazuri are loc în legătură ce anumite schimbări în viața socială.

Arhaizarea cuvîntului poate fi *totală* (se învechește și forma cuvîntului, și sensul acestuia) și atunci vorbim de arhaisme *lexicale* (*mazil*, *clăcaș*, *județ*, etc.); în unele cazuri, se arhaizează numai forma fonetică a cuvîntului, sensul lui rămînînd, în fond, același – e vorba de arhaisme *fonetice* (*lecțiune* = *lecție*, *a publicarisi* = *a publica*, *alfavita* = *alfabet*, *fteatru* = *teatru* etc.); se pot învechi, în sfîrșit, unele (sau toate) sensurile cuvîntului – vorbim atunci de *arhaisme semantice*: *a descălica* = *a întemeia*, *a certa* = *a pedepsi*, *limbă* = *popor*, *populație* etc.).

Unele arhaisme au dispărut din vorbirea uzuală, dar s-au menținut în toponime (nume de localități: *Otaci* < *otac* = *colibă din stuf*, *la pescari*; *Ratuș* = *han la un drum mare* etc.), în onomastică (nume de oameni: *Spătaru*, *Vornicescu*, *Lipcan*, *Ciauş* ș.a.); o parte din arhaisme s-au păstrat în frazeologisme: *a lua la rost* (*rost* = *gură*) sau în forme derivate: *a rosti* ș.a.

Dezvoltarea societății poate crea condiții pentru reapariția unui arhaism, dar cuvîntul vechi, repus în circulație, este folosit totdeauna cu un sens nou: cuvîntul *crainic* avea pe vremuri sensul de „om care anunță știrile oficiale populației”, astăzi cuvîntul are sensul de „persoană care prezintă emisiunile de la radio sau televiziune”

.....
 (odată cu dezvoltarea rețelei de radio și, mai cu seamă, a televiziunii, au fost folosite câteva cuvinte: *spicher* din engleză, *dictor* din latină, dar termenul vechi s-a dovedit a fi mai adecvat).

Neologisme sînt cuvintele noi, ce apar în vocabularul limbii unui popor, pentru a denumi realitățile noi din viața socială a poporului respectiv sau pentru a perfecționa (din punct de vedere logic sau expresiv) termenul existent: *design*, *alunizare*, *astronaut*, *hidroponică*, *microbuz*, *batisfer* ș.a. Neologizarea este un proces care duce la îmbogățirea sistematică a vocabularului. Din punctul de vedere al ariei de răspîndire, neologismele se clasifică în *neologisme lingvistice* (sau propriu-zise), ce capătă o întrebuintare din ce în ce mai largă, majoritatea lor devenind cu timpul cuvinte uzuale, și *neologisme individuale* (sau *stilistice*), numite și *ocasionalisme*, sînt cuvinte sau formații ale scriitorilor sau cărturarilor, care rămîn însă în opera unde au apărut și nu sînt adoptate de vorbitori.

Neologismele se formează pe mai multe căi: prin împrumuturi din alte limbi, prin calchiere după modele străine, prin formații proprii (derivare, compunere, polisemie, formare de locuțiuni ș.a.). Majoritatea neologismelor după o perioadă de timp se generalizează și devin cuvinte uzuale, altele rămîn circumscrise în domeniul terminologic respectiv (bunăoară, o parte din terminologia fizică nucleară); în sfîrșit, unele neologisme se arhaizează repede, din cauza că realitățile și noțiunile denumite de ele dispar din viața socială: *NEP*, *SMT*, *septenal* ș.a.

Dialectele sociale. Reprezentanții diferitelor clase și pături sociale manifestă preferințe diferite față de unele cuvinte și expresii din vocabularul limbii lor materne sau a altor limbi. Ca rezultat, în vocabularul unui popor se elaborează diferite grupuri lexicale, care au fost denumite în lingvistică *dialecte sociale*, specificul lor fiind condiționat de situația păturilor sociale, care le folosesc, în ierarhia socială. Cele mai caracteristice dialecte sociale sînt: *jargonul*, *argoul* și *limbajul profesional*.

Jargonul este un tip de vorbire din cadrul unei limbi, care e folosit de anumite grupuri sociale sau profesionale și se caracterizează prin abundența unor cuvinte și expresii pretențioase sau de îngustă specialitate. Jargoanele n-au structură gramaticală proprie (așa cum au dialectele teritoriale); ele se reduc la o serie de cuvinte și expresii căutate, artificiale, majoritatea acestora fiind luate din limbi străine „la modă”. Astfel, pe timpul fanarioșilor (1711-1821), boierii căutau să folosească cuvintele și expresiile grecești cele mai uzuale (domnitorul fiind grec, la curtea domnească se vorbea grecește, iar boierii căutau să-l imită pe domn, folosind cuvinte și expresii grecești, prinse „din zbor”, și adesea schimonosite). În felul acesta, apare jargonul greco-turc (o parte din terminologie, în special, politică, militară, administrativă era de origine turcă, ca și unele forme de salut, interjecții etc): *árhon* „domnule”, *cheramu* „doamna mea, cucoană”, *calimera*, *calispera* „bună ziua, bună seară”, *evghenis* „nobil” ș.a.

Odată cu intensificarea influenței franceze, în secolul al XIX-lea se dezvoltă jargonul franțuzesc, alcătuit din numeroase cuvinte și expresii de origine franceză, folosite pretențios, dar și greșit de multe ori: *ma șer*, *șarmantă*, *demoazelă*, *malșansă* etc.

.....
Argoul este un limbaj convențional, folosit de anumite grupuri sociale, pentru a nu fi înțelese de restul societății din care fac parte; argoul „clasic” aparține reprezentanților păturilor declasate ale societății (lumpenprole-tariatului): hoți, cerșetori, vagabonzi, delincvenți de toate categoriile. Argourile apar în evul mediu în legătură cu dezvoltarea orașelor, unde se cumulează grupele de declasați, cu legile lor nescrise, conducătorii lor, modul lor de viață și un fel anumit de comunicare (pentru a nu fi înțeleși de cei care-i urmăreau, dar și de cei, pe care căutau să-i păcălească, să-i prade etc.).

Termenul de argou provine de la cuvântul provansal *argaut* „haină”, care, în concurență cu termenul francez *vêtement*, își schimbă semantica în „zdrănec”. Argoul era deci limbajul zdrănecăroșilor, a celor umili. Cu timpul termenul (atestat în sec. XVII în Franța) și-a lărgit sensul, însemnând „limbaj specific, secret”.

Orice argou, fiind o limbă secretă, are tendința constantă de a se schimba, de a se înnoi, pe măsură ce unele cuvinte și expresii devin cunoscute; înnoirea și dezvoltarea argoului se face atât prin mijloacele lexicale obișnuite, cât și prin mijloacele speciale, proprii, dintre care menționăm: mijloace fonetice, ca anagramarea sau schimbarea ordinii firești a sunetelor, a silabelor (de exemplu, mutarea silabei inițiale la sfârșitul cuvintelor: *vi-no re-pe-de = no-vi pe-de-re* etc.), mijloace morfologice ca atașarea unor sufixe speciale, mijloace lexicale: folosirea cuvintelor cu alt sens, metaforic (*ciripitor* „denunțator”, *salon* „închisoare”, *șase* „atenție” etc.), folosirea arhaismelor și a regionalismelor (*pîrnaie*, *oală* „închisoare”, împrumuturi lexicale (din română: *mardială* „bătaie”, *șucăr* „frumos”, *biștari* „bani” ș.a.).

Cuvintele și expresiile de argou sînt denumiri paralele, un tip special de sinonime, cu o expresivitate puternică, dar de gust îndoielnic; de aceea folosirea lor în limba literară este condamnată. Argotismele folosite în limba literară se numesc *vulgarisme*, ele fiind admise doar cu sens ironic, depreciativ.

Limbajul profesional. Limbajul profesional (profesionalismele) cuprinde o sumă de cuvinte și expresii, referitoare la anumite procese de muncă, denumirea uneltelor, a tehnologiei, a materiei prime, a produselor muncii ș.a. Specialiștii diferitelor profesii și ocupații folosesc un ansamblu de cuvinte și expresii, uzuale pentru îndeletnicirea lor, dar neîntrebunțate și chiar neînțelese de reprezentanții altor domenii de activitate. Prin profesionalisme, prin urmare, înțelegem elementul de limbă caracteristic vorbitorilor de o anumită profesie. Profesionalismele au apărut și s-au dezvoltat în lumea industriei casnice (țesutul, torsul etc.), a profesiilor vechi, de obicei manuale sau puțin mecanizate. În prezent, cuvintele legate de vechile profesii au tendința de a se arhaiza, fiind înlocuite tot mai mult cu termenii tehnici moderni (a se compara, de exemplu, cuvintele profesionale, legate de țesutul la stative cu terminologia tehnică, adoptată de industria textilă).